

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Ірина Гоцинець

МЕТАФОРИЗАЦІЯ ТЕРМІНІВ У МОВІ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Мова віршів про чорнобильські події показово відбиває моральні й соціально-екологічні умови, що склалися в Україні після аварії на Чорнобильській атомній станції 26 квітня 1986 року. Про це свідчить нове порівняно з поезією інших жанрово-тематичних різновидів наповнення «чорнобильського» словника, його одновекторна (за незначними винятками) негативна аксіологізація.

Домінантна тема чорнобильської поезії — зображення самої аварії. Її мовна реалізація пов'язана з активним входженням у поетичний мововжиток специфічних термінів і терміносполук, які в загальномовному словнику тлумачаться як спеціальні, фахові поняття, зокрема це іменники *реактор*, *радіація*, *атом*, *стронцій*, *цезій*, *плутоній* тощо. Після факту катастрофи, після осмислення її причин та наслідків ці номінації у мовній свідомості соціуму почали асоціюватися з аварією на ЧАЕС. У текстах віршів про чорнобильські події вони активно метафоризуються, виформовують численні експресивно й аксіологічно навантажені образи.

До фахової мови ядерної фізики первинно належить іменник *реактор*, про що свідчить його зафіксоване в загальномовному словнику значення, яке супроводжується спеціальною ремаркою. Пор.: «**реактор** — *фіз.* Установа, де відбувається

керована ланцюгова ядерна реакція поділу атомних ядер» (СУМ, VIII, 465). Поетичні контексти-описи аварії на ЧАЕС ілюструють «приживлення» цієї лексеми і як прямої, і як метафоричної номінації: *Хлопчина такий молодий. Благословенний вік./ Під четвертим реактором — усмішка безборонна* (І. Драч); *Нуртуючи нутром своїм понурим,/ Несхибно за легендою пантрує/ Четвертого реактора більмо* (Д. Шупта). Засвідчена в наведених віршових фрагментах сполучуваність із порядковим числівником *четвертий* акцентує безпосередній зв'язок слова *реактор* із денотатом — технічним об'єктом — і відбиває співвіднесеність мовного знака й дійсності, адже загальновідомо, що в ніч катастрофи вибухнув реактор 4-го енергоблока Чорнобильської АЕС.

Своєрідну естетизацію лексеми *реактор*, її переміщення у тематичну площину «людина» засвідчує генітивна метафора *реактор тривоги*: *Всі, хто живе й Чорнобилем не вбиті, не спалені в реакторі тривоги* (Є. Гуцало). Крім узагальнення суспільного досвіду сприйняття зруйнованого реактора, цей образ актуалізує технічну назву як експресивно навантажену вторинну номінацію психологічного стану людини.

Відзначаємо також аксіологізацію іменника *реактор*, його освоєння у контексті з оцінними (здебільшого негативними) конотаціями. Такими, зокрема, постають хтонічні порівняння (*куряви хмара загрожує — дихає монстром реактор* (С. Йовенко) та метафори апокаліптичного змісту (*За цих людей, що мають свій характер,/ Коли говорять: «Хто, коли не ми?»/ І вирушають мовчки на реактор,/ Що знаком став пекельної нітьми* (Л. Горлач).

До активно метафоризованих термінів у словнику чорнобильської поезії належить наукове поняття *радіація*. Його тлумачення у Словнику української мови («випромінювання, зокрема електромагнітної енергії, яким-небудь тілом // Електромагнітні хвилі, випромінювані яким-небудь джерелом» (СУМ, VIII, 429) не містить лексико-семантичних варіантів, які вказували б на зв'язок із поняттям *Чорнобиль*. Однак сучасний мовний досвід відбиває такий зв'язок, а поетична мова кінця ХХ століття систематизує і закріплює його. Адже до 26 квітня 1986 р. лексема *радіація* функціонувала здебільшого як

науковий термін, значення якого не було відоме широкому загальному мовцям. Після вказаної дати відбулося динамічне переміщення слова із периферії мовного вжитку в його центр, що зумовило розширення функціональності номінації, нарощення новітніх лексико-асоціативних зв'язків. Ідеться фактично про оформлення окремої лексико-семантичної мікросистеми у мові чорнобильської поезії, у якій слово *радіація* реалізує значно ширший, аніж зафіксований у наведеному вище тлумаченні, зміст.

Входження лексеми *радіація* у поетичні контексти супроводжується втратою властивої їй у фаховій мові фізики стилістичної нейтральності й нашаруванням характерної для чорнобильських образів негативної аксіології, пов'язаною з актуалізацією сем 'небезпека, загроза для здоров'я' (*Баба Христина, звісно, не має рації./ Рветься у зону, що ти їй не кажи!! Слово вчене — вік би не знать! —/ «ра-ді-а-ція»/ Не дає їй дихати й жить* (С. Йовенко); *Чого це Ви, бабо, корову узули?/ — А що радіація, Ви, мабуть, не чули?!* (І. Драч), 'забруднення' (*Дипломатам роботи по зав'язку —/ Щодня викидають з подвір'я/ За чорні стрілчасті грали/ Дебелу капусту, як сизі ядра./ Радіація в сизій капусті./ У цвітній, у петрушиці, у моркві* (І. Драч).

Із закріпленням у суспільній та мовній свідомості українців асоціативного зв'язку *радіація* — *небезпека, загроза для здоров'я, життя* тісно пов'язаний поетичний мотив «хвороба, смерть від радіації». Його у текстах конкретизують генітивні метафори *жертва радіації, чума радіації* тощо, пор.: *Ті чорні сосни — я їх обмину, то жертви радіації вже мертві* (І. Гнатюк); *Хто нас в Страхоліссі, закрив од чуми радіації,/ І горе навпіл розділив і омився з Дніпра* (Д. Олійник). Кульмінаційне звучання відповідний мотив має в одному з віршових фрагментів Л. Костенко, коли для експресивного його акцентування авторка вживає стилістично знижене розмовне дієслово *здихати*: *Здичавілі од крові нації/ Будуть щирити ікла, мов звір,/ І здихатимуть від радіації/ У роззявлених пащах нір*.

У лексико-асоціативній площині «радіація» реалізують функціональний та оцінний зміст прикметники *радіаційний, радіоактивний*. Семи, що формують значення стрижневої номінації, залишаються визначальними і для цих похідних одиниць.

Власне термінологічні слововживання прикметників *радіаційний, радіоактивний* — епізодичні: *Радіоактивна хмара над Києвом, / а на Хрещатику — парад* (М. Тарнавська). Значно активніше вони функціонують як метафоричні негативно-оцінні характеристики: *Хто це казав, що стріхи традиційні? / У нас і стріхи вже радіаційні* (Л. Костенко); *Нині ж торф'яників опік — радіоактивна жарина* (С. Йовенко); *Кого ж ви зачинаєте на смерть, / Коли у вашому спадковім коді / Вже перетято сув'язь родоводу / Ножем радіаційним до осердь?!* (Б. Олійник).

Зафіксовано також метафоризацію терміносполуки *радіоактивний розпад* через її контекстне поєднання з алюзією до мовотворчості Т. Шевченка: *Урвалась тут історія — і раптом немає шляху / тут людство скінчилось, змішались із пилюгою народи, / в радіаційному розпаді змішались / і мертві, і живі, і ненароджені* (В. Кордун).

Асоціативно-метафоричні зв'язки лексеми *радіація* відбивають науковий зв'язок понять *радіація, радіаційний фон* із поняттями *нукліди, радіонукліди, стронцій, цезій, плутоній, кюрі*. У мові чорнобильської поезії вони формують єдину лексико-семантичну мікросистему, уживаються як родо-видові образи: *Я не про те і не про тих, / Хто в труни цинкові забитий. / На них спіткнувшись, не затих / Нуклідів шал несамовитий* (Т. Коломієць); *Вже вицвіла на сонці / Його колишня синь / І в кожній хмарці стронцій / Як дощ чи град висить* (І. Гнатюк); *Тут зразу після вибуху плутоній / Осів, навіки залишивши слід* (Д. Кулиняк); *Тепер про неї кажуть «мертва зона», / Смертельна, небезпечна і брудна. / Кюрі не менш, ніж 50 мільйонів / Земля ця безпорадна прийняла* (В. Бутрім).

Прикметна також систематична сполучуваність номінацій *нукліди, стронцій, плутоній, цезій* з означенням *чорнобильський* (*Не чіпайте мене. / Я — трактористка. / Кабіна герметизована — / Не для мене. / Кожен день я ковтаю пилюку / З чорнобильськими радіонуклідами* (І. Драч); а також із носіями семи 'небезпека, загроза для здоров'я' — смертельний, убивчий, отруєний (*Ніхто не відав, що у ньому [у піску] / Смертельним цезієм кишить* (І. Гнатюк), *Байдуже хто ти — раб чи президент, — / Убивчий стронцій вибору не робить*

(І. Гнатюк); *Дощі, отруєні стронцієм* (Л. Костенко)). Ця сама сема визначає зміст констатувальних і заперечних висловів на зразок *боятися/не боятися радіонуклідів: Не бояться* [бджоли] *радіонуклідів, / Ні роси, холодної, як мла* (Л. Гнатюк).

Метафорична репрезентація *стронцію, цезію* як чинників екологічного забруднення відбиває об'єктивну картину післяаварійного отруєння довкілля: *Роса — як смертний піт на травах, на горіхах, / Але найбільше стронцію — / у стріхах* (Л. Костенко); *Хочеш води тієї? Пий сплюндровану воду! Не пречисту, безвинну — пий із стронцієм, пий!* (С. Йовенко); *Нема орачів на ньому / Ні злаків — лише трава... / Засохне, як хліб на сонці, / Запечене кров'ю серцець, / Те поле засіяв стронцій, / Страшніший за всяку смерть* (І. Гнатюк). У таких контекстах семантичними міні-центрами на загальному тлі вірша виступають сполуки *смертний піт, сплюндрована вода, стронцій, страшніший за смерть*. Помітне також домінування чорного кольору як ознаки знищеної природи (асоціація за кольором *чорний — смерть*). При цьому негативно марковані образи *чорні віти, ліс почорнів* стилістично репрезентуються як наслідки впливу *стронцію* та *цезію*: *Ліс почорнів од стронцію — не можна / позбутись в ньому розпачу свого, / і солов'ї, співаючи тривожно, / іще живим одспівують його* (І. Гнатюк); *обминути цезій, / Що падає з чорних віт* (І. Гнатюк).

Метафоричний розвиток образів *стронцій, цезій, плутоній* пов'язаний також із художнім відтворенням ситуацій безвиході й приреченості, в якій опинилися люди в зоні дії радіації, намагання врятуватися тощо: *Тікаймо, немов од мору, / І щось неземне, святе, — / На що нам ця книга бору, / Де цезій, як мох, росте* (І. Гнатюк); *Ступаємо як по лезі, / Обоє — в той самий слід, / Аби обминути цезій* (І. Гнатюк). Показове щодо цього усталення вислову *ковтати стронцій/цезій* у значенні «засвоювати дозу радіоактивного випромінювання», який теж активно входить у поетичний мовосвіт кінця 80-х рр. ХХ ст.: *Під зойк майбутніх поколінь / Ковтає стронцій Україна* (Т. Коломієць); *Про Чорнобиль не із зведень знаю... / Там живу, виховую дітей, / «стронцій» та «цезій» ковтаю. / Від страждань вже став як Прометей* (І. Землянський).

Знакова для розглядуваної поезії сакралізація образу *стронцій* через його алюзивне співвіднесення з образом страждання: [Чорнобиль] *Вічно буде пам'яттю судити/ Тих, що розп'яли його в огні,/ Из ребра, що стронцієм пробите,/ Кров його тектиме по мені* (І. Гнатюк).

Метафоричну парадигму лексеми *радіація* розбудовують естетизовані терміни і терміносполуки тематичної мікрогрупи «вимірювання рівня радіації». До таких належать іменник *доза* (еліптизована форма терміносполуки *доза радіоактивного випромінювання*), назва *дозиметр* (прилад для вимірювання дози радіації, яку одержує людина, перебуваючи в зараженій місцевості або працюючи з радіоактивними речовинами), номінація *дозиметрист* (спеціаліст, що займається визначенням рівня, дози йонізуючого випромінювання). Пор.: *Дитино моя!/ Ромашка цвіте — не доторкнись!/ Трава буяє — не доторкнись./ І бджіл на крильцях доза смертельна! —/ не доторкнись* (В. Коломійець); *В наші сліди з дозиметром новітній ступа Айболить* (С. Йовенко); *Дозиметрист чатує пам'ятником, мов назавше* (С. Йовенко); *Ось дозиметристи сплять в наметі чужинному./ Соловей-Розбійник раптом загримить* (І. Драч).

Один із найактивніше освоєних у мові чорнобильської поезії термінів — *атом*. Процеси пізнання атома як наукового явища окреслює дієслівна сполука *розщепити атом* (*атомне ядро*): *Хто з вас від того щасливий, що розщепили атом?/ Ви ж і себе розщепили — в душах царює страх* (М. Руденко); *Ті уми, як іграшку, зухвало/ розщепили атомне ядро* (І. Гнатюк). Визначальними для змісту й оцінки цих образів і їх контекстів є семи 'непродуманість', 'безвідповідальність', 'легковажність'.

Епітетний ряд номінації *атом* у мові чорнобильської поезії формують прикметники, протиставлені за семантичною ознакою 'небезпечний' (*страшний, агресивний, нещадний, грізний, підлий, чорний*) та 'мирний' (*мирний, невинний*).

Негативна оцінність художніх означень, об'єднаних стрижневою семою 'небезпека', — це наслідок суспільного усвідомлення масштабів радіаційної небезпеки, неконтрольованості атомного розпаду, найгірших прогнозів на перебіг післяаварійних процесів. Пор.: *світ потрапив у немилість страшного атома. Амінь* (І. Гнатюк); *Піднявся над світом в кігтях*

сатани! На страх, загладу людству **грізний атом!** (А. Легіт); *Отямся нарешті! Нецадний* однаково **атом!** / *Що в них над Гудзоном, що в нас над билинним Дніпром!* (Б. Олійник). Цю негативну оцінність кульмінує химероморфізація образу *атом* у порівняннях як / *мов звір, мов джін лиховісний*: **Страшного атома, як звіра,** / *Чорнобиль випустив у світ* (І. Гнатюк); *З квітневої ночі/ регоче, як злочин,* / **мов джін лиховісний,** / *над прірвою атом* (С. Йовенко). Такі епітети — основні оцінні характеристики *атома* у чорнобильській поезії.

Позитивно-оцінні означення до поняття *атом* — епізодичні: *Та хто ж вам видав дозвіл, волохатим,* / *Що ледве злізли із дерев на твердь,* / *Лапищами терзатъ невинний атом* (Олійник). Із цим слововживанням контрастує іронійна конотація словосполуки *мирний атом*, підкреслена графосемантично: *Проти «мирного атома» станем до бою!* / *За знедолені ниви, убиті гаї* (К. Лазаренко).

На контрастуванні семантики епітетів *мирний* — *агресивний* вибудовується розгорнутий метафоричний опис ситуації, коли людина втратила контроль над ядерними процесами: *Зів'яв пейзаж, зробивсь таким пасивним,* / *Вгорнулось місто в незвичайний дим.* / *І мирний атом, ставши агресивним,* / *Націлівся на села і сади* (К. Лазаренко).

Прикметною є також сполучуваність похідного від лексеми *атом* прикметника *атомний*. Коло дистрибутивів, з якими він поєднується, — практично необмежене. Це назви рослин, тварин, явищ природи, предметів побуту: *В безлюднім Страхолиці під Чорнобилем!* / *Ми назбирали атомних грибів* (Д. Кулиняк); *Мертва зона!* / *Кислотні дощі ідуть, ідуть, —!* / *Там атомні гриби ростуть* (В. Камінчук); *Вона йде вже, прямує до тебе,* / *Одчинила вже двері — й тобі!* / *Нахиляє це атомне небо!* / *У своїй потойбічній журбі* (І. Драч). У розглядуваній поезії такі словосполуки входять до складу ширших, розгорнутих асоціативно-образних комплексів — фрагментів специфічно чорнобильської картини світу: *Це мати із Чорнобиля стоїть в сльозах!* / **Веселка атомна** в її косах-дощах, / **І перстень атомний** у неї на руці, / *та ще по білці атомній, по вивірці* (Є. Гуцало).

На зрощенні, контамінації художнього змісту й оцінності понять *Чорнобиль*, *атом* і *смерть* постають образи *атомна*

смерть, атомний цвинтар (кладовище). Пор.: Не винен я, що все те сталося,/ Що розкололась неба твердь,/ Що в золотом покрити галузь/ Ми атомну впустили смерть! (Д. Павличко); *В чорні могили на батьківське поле/ Згубні пакунки надходять здаля./ Та розкошує селянство довкола:/ Атомний цвинтар — це ж вільна земля!* (М. Руденко); *Та не дійду й до зама —/ Де вже продертися вище?../ Рідна землице-мамо!/ Атомне кладовище* (М. Руденко). Уперше з'явившись у мовостилі М. Руденка, цей образ став символом тридцятикілометрової зони відчуження.

Книжна фахова лексика, терміни — важливий мікрокорпус словника чорнобильської поезії. Вхідження у структуру поетичного вислову, «приживлення» наукових понять у художній мовній практиці супроводжується розширенням їхніх зафіксованих у загальномовному словнику значень, закріпленням новітнього — аксіологічного, емоційно-психологічного — змісту. Відповідні стильові процеси відбивають життєвий та мовний досвід, набутий українцями після катастрофи на ЧАЕС, і відрізняються від практики засвоєння наукових термінів у мовотворчості шістдесятників.

Ганна Дядченко

СЛОВО-ОБРАЗ СЕРЦЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Уживання слова-образу *серце* в національній словесності має давню, закорінену в народній пісні традицію і пов'язане з емоційністю українців. Адже, на думку дослідників — етнолінгвістів, літературознавців, етнофілософів, «специфічними рисами української світоглядно-філософської ментальності є спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, у якому панує не холодний раціональний розрахунок “голови”, але жагучий поклик “серця”» (І. В. Бичко).